

ԱՆԱՀԻՏ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԶԱՔԱՐԻԱ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

(Հայկական տպագրության սկզբնավորումը Երուսաղեմում)

Խորապես երանելի եմ համարում նրանց, որոնց աստվածների ողորմածությամբ շնորհված է կա՛մ կատարել մի գործ, որն արժանի է գրի առնելու, կա՛մ գրելու մի բան, որն արժանի է կարդալու. ամենաերանելին սակայն նրանք են, որոնց շնորհված է ն՛ մեկը, ն՛ մյուսը:

ՊԼԻՆԻՈՒՍ ԿՐՏՍԵՐ

Գրքի և տպագրության պատմությունը նաև ազգերի հասարակական-մշակութային կայացման պատմությունն է: Հակոբ Մեղապարտի ջանքերով սկիզբ առած հայկական տպագրությունը (1512 թ.) մինչև այսօր կատարում է իր պատմական առաքելությունը, որի արտահայտություններից մեկն է Սրբոց Հակոբյանց վանքում 1833 թ. Զաքարիա պատրիարք Տեր-Պետրոսյանի կողմից հիմնված Երուսաղեմի հայոց տպագրությունը:

Անշուշտ Երուսաղեմի հայկական տպագրության հարցը առնչվում է ավելի հիմնարար մի հարցի՝ Սուրբ Երկրում հայերի ավելի քան 17-դարյա ներկայությանը և գործունեությանը:

Հայ գիրքն առաջին անգամ տպված լինելով հայրենի հողից հեռու, երկար ժամանակ եղել է տպագրության իմաստով օտարների բարյացակամության և օժանդակության կարոտ: Հայկական տպագրությունը հաճախ հալածվել է, տեղից տեղ փոխադրվել: Ուստի Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքում տպարանի հիմնումը նրան պիտի տար համեմատաբար ավելի ապահով վիճակ և գործունեության ավելի մատչելի պայմաններ:

Մինչև տպագրության գյուտը Երուսաղեմի հայոց վանքի միաբանները Սուրբ վայրերի վանական խցերում ընդօրինակել են հազարավոր ձեռագրեր, որոնք այսօր Սուրբ Աթոռի ամենաարժեքավոր և մնայուն գանձն են կազմում:

Եվ այսպես, Երուսաղեմում առաջին տպարանը բացվում է ծայրագույն կառավարիչ Պողոս Ադրիանապոլսեցու հովանավորությամբ, Միաբանական ժողովի որոշմամբ 1832 թ. «ի պարծանս ազգիս հայոց»¹: Իսկ տպագրությունը սկիզբ է առնում մեկ տարի անց: Ինչպես նշեցինք, նախաձեռնողը եղել է Զաքարիա Տեր-Պետրոսյանը:

Նա ծնվել է Հին Հարք գավառի կամ Բուլանուխի (Տարոն) Կոփ գյուղում: Հայրը նրան տասը տարեկանում տանում է Մշո Ս. Առաքելոց վանք՝ կրթություն ստանալու: Այնուհետև Էջմիածնում կարճ ժամանակով աշակերտում է Ներսես Աշտարա-

¹ Մխիթարյան Խ., Համառոտ պատմություն Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1867, էջ 131:

կեցուն: Հետո մեկնելով Կ. Պոլիս և այնտեղ ծանոթանալով Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության ներկայացուցիչների հետ՝ աշակերտելու է ուղարկվում Ս. Ղազարի վանք: Մի քանի տարի անց Պոլիս գալով ներկայանում է Երուսաղեմի փոխանորդին և նրա օգնությամբ ուղարկվում է Երուսաղեմի վանք: Որպես նոր միաբան սկզբում ընդհանուր վանական ծառայության է անցնում, ապա՝ գրագրի պաշտոնով փոխադրվում է պատրիարքարան, այնուհետև ձեռնադրվում կուսակրոն հոգևորական Թեոդորոս պատրիարքի օրոք: 1820 թ. Զաքարիան նվիրակ է եղել Դիարբեքի-րում և Սասունում, հետո՝ Զմյուռնիայում, որտեղից 1826 թ. Կ. Պոլսի փոխանորդ է ընտրվում (1826-1829 թթ.)²: 1831 թ. գալիս է Ս. Էջմիածին և ձեռնադրվում եպիսկոպոս:

Երուսաղեմում տպարանի և կանոնավոր վարժարանի կազմակերպման գաղափարը Զաքարիայի մեջ հասունացել էր Էջմիածնում և հատկապես Վենետիկում աշակերտելիս: Կիպրոսում եղած ժամանակ նա գրում է Տրիեստ (Իտալիա) իր բարեկամ գմյուռնացի երևելի վաճառական Պետրոս աղա Յուսուֆյանին և խնդրում, որ նա տպագրական մի մամուլ նվիրի Երուսաղեմի Սուրբ Աթոռին: Յուսուֆյանը Երուսաղեմ է ուղարկում մի փայտե տպագրական սարք, կապարե տառեր և այլևայլ նյութեր³: Այս ամենով հանդերձ այդ շրջանում հնարավոր չի լինում սկսել տպագրական գործը մի շարք գործիքների բացակայության պատճառով:

Զաքարիան Երուսաղեմում պատրիարքական փոխանորդ նշանակվելուց հետո, 1832-ի վերջերին մեկնում է Եգիպտոս, որտեղ իր բարեկամ ակնցի մահտեսի Ալիքսան Եղիազարյանի օգնությամբ գնում է վիմագրական մի մամուլ: Նախապատրաստական աշխատանքներից հետո տպարանը սկսում է գործել 1832 թվականից:

1833-ի հունվարին տպարանը լույս է ընծայում հայերեն առաջին գրքույկը՝ «Տեսրակ աղօթամատոյց վասն ջերմեռանդ աղօթասիրաց որք կամ անձամբ կամ մտօք ներկայանան ի Սուրբ Տնօրինական տեղիսն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ» վերնագրով:

Տպագրական գործը դժվարությամբ էր առաջ ընթանում. պատճառը նյութական միջոցների պակասն էր: Այդ հարցը կարգավորելու և դրանից հետո վանական վարժարան հիմնելու նպատակով Զաքարիան 1835 թ. Պողոս պատրիարք Ադրիանապոլսեցու նախագահությամբ Խորհրդականների ժողով է գումարում: Ժողովը լսելով տպարանի և վարժարանի անհրաժեշտության վերաբերյալ Զաքարիայի տված բացատրությունները՝ որոշում է գործը հաստատուն հիմքի վրա դնելու նպատակով մի կայուն դրամագլուխ հատկացնել արդեն գոյություն ունեցող տպարանին և նոր բացվելիք վարժարանին, որի բացումը որոշ ժամանակով դանդաղում էր կառող ուսուցիչների պակասության պատճառով⁴:

Ս. Աթոռի «Բնիկ» միաբան Պողոս Ադրիանապոլսեցին մի քանի այլ անձանց և կտակարարների հետ միասին իր անձնական գումարը հանձնում է տպարանի և ուսումնարանի հաստատման նպատակով «ի պարծանս Սրբոյ Աթոռոյս եւ յօգուտ ազգիս»: Այնուհետև ժողովը արձանագրում է. «Իսկ եթե ոք ի յապագա պատրիար-

² Օրմանյան Մաղաքիա, Ազգապատում, մասն երրորդ (1808-1909). Երուսաղեմ, տպ. Ս. Հակոբյանց, 1927, հ. 2554:

³ «Միոն», 1979, էջ 150:

⁴ Նշանյան Ս., Տպարան առաքելական Աթոռոյն Սրբոց Յակոբեանց Երուսաղեմի. Հարիւրամեա յօբելեանի առթիւ (1833-1933), Երուսաղեմ, 1933, էջ 4-5:

գաց եւ կառավարչաց եւ ի խորհրդականաց եւ այլ ոք եւ իցէ՝ խափանել ջանասցէ զուսումնարանն եւ զտպագրատունն, այնպիսին ինքն պարտաւոր լիցի առաջի ահեղ ատենին Քրիստոսի»։ Կնքված և ստորագրված է՝ 1835 թ. հունիսի 5, Ս. Երուսաղեմ⁵։

1836 թ. լույս է տեսնում Եղիշեի «Մեկնութիւն տէրունական Հայր մերի եւ Խաչելութեան, Թաղման եւ Յարութեան եւ Խրատ միանձանց»-ը։ Ս. Աթոռի տպարանի «վայելույ» տետրակով հրատարակված այս գործի սկզբում գետեղված գեկույցից երևում է, որ գրքում բնագրերը հանված են Ս. Աթոռի Մատենադարանի հնագույն Ճառքնտիրներից⁶։

Զաքարիան լույս է ընծայում նաև միջնադարյան հայ մատենագիրների գործերից Ներսես Լամբրոնացու «Խորհրդածութիւն Սուրբ Պատարագի»-ն (1842 թ. առաջին տպ.) Հովհաննես Կաթողիկոսի «Պատմութիւն Հայոց» (1843 թ. առաջին տպ.)։ Երկու գրքերի նախաբաններում բացատրվում է հրատարակիչ Զաքարիա պատրիարքի նպատակը՝ նոր սերնդին հիշեցնելու Հայոց պատմությունը⁷ և անփոփոխ ու անայլայլ պահելու մեր եկեղեցական պաշտամունքի առաքելադիր արարողությունը⁸։

Այս գրքերը Կ. Պոլիս հասնելով դուր չեն գալիս Աստվածատուր պատրիարքին։ Գրքերը համարվում են հռոմեականության միտված, ազատաբար գրված, գրգռիչ։ Աստվածատուրը արգելում է այդ գրքերի վաճառքը և հրամայում է փակել տպարանը։ Զաքարիան չի փակում այն և հրատարակում է ուրիշ գրքեր, սակայն նոր խնդիրներ չհարուցելու համար իր հրատարակած Հովհաննես Կաթողիկոսի «Պատմության» քննադատության ենթարկված էջը հանում է, իսկ Լամբրոնացու գիրքը թողնում նույնությամբ⁹։

1846 թ. վախճանվում է Զաքարիա պատրիարքը։ Նա այն ստեղծագործ և երախտավոր պատրիարքներից մեկն էր, ովքեր Երուսաղեմի առաքելական Աթոռին նոր շունչ ու եռանդ են հաղորդել։

Զաքարիային հաջորդում է Կիրակոս Երուսաղեմացին (1847 թ.), որը լինելով իր նախորդի գործակիցը և գաղափարակիցը՝ շարունակում է ծավալել տպագրական գործը։

1833 թվականից առ այսօր՝ ավելի քան հարյուր յոթանասուն տարիների ընթացքում այդ տպարանում լույս է տեսել հազարից ավելի անուն հայերեն գիրք՝ նվիրված իմաստասիրությանը, հռետորական արվեստին, պատմությանը, մաթեմատիկային, լեզվաբանությանը, աստվածաբանությանը և այլ հարցերի։ Դրանց հեղինակներն են գիտության և պատմության հայտնի երախտավորներ Գրիգոր Փեշտմալճյանը, Եղիազար Մուրադյանը, Ստեփան Փափագյանը, Մաղաքիա պատրիարք Օրմանյանը, Կյուրեղ Սրապյանը, Եղիշե Զիլինկիրյանը, Եղիշե պատրիարք Դուրյանը և այլք։

⁵ «Միոն», 1933, էջ 375։

⁶ Պատմագրութիւն Յովհաննէս կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց. Երուսաղեմ, տպ. Ս. Հակոբյանց, 1843, էջ 1։

⁷ Ներսես Լամբրոնացի. Խորհրդածություն Սրբազան Պատարագի, Երուսաղեմ, տպ. Ս. Հակոբյանց, 1842, էջ 1։

⁸ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Գ մաս, Երուսաղեմ, 1927, հ. 2554։

⁹ «Միոն», 1933, նույններ, էջ 428։

Հատկապես գնահատելի է հայ հին և միջնադարյան մատենագրության ընտիր նմուշների գիտական հրատարակումը բազմաթիվ ձեռագրերի հիման վրա կազմված քննական բնագրերով, բացատրություններով և ծանոթագրություններով: Այդ շարքով հրատարակվել են Եղիշեի, Եփրեմ Ասորու, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու երկերը:

Տպարանի և գրապահոցի աշխատանքի զարգացմանը նպաստել են Տիրգրան Մավալանյանը, Մելքիսեդեկ եպս. Մուրադյանը, Սահակ եպս. Խապայայանը, Եղիշե եպս. Դուրյանը:

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց տպարանի հրատարակած առաջին գրքերը կրոնական էին՝ ժամապաշտական, ծիսական՝ աղոթագրքեր, սաղմոսագրքեր, Ս. Պատարագի խորհրդատետրեր, ուխտավորների համար գրված և տեքստական սրբավայրերը ներկայացնող գովասանաց տետրեր: Տպագրվող գրականությունը ժամանակի ընթացքում դառնում է բազմաբովանդակ: Տպագրվող գրքերի թվում կան հայ միջնադարյան գրականության գանձերից՝ Եղիշե, Կորյուն, Շնորհալի, Նարեկացի, Լամբրոնացի, Շիրակացի, Տաթևացի: Կան Սուրբ Գրքի մի շարք ինքնուրույն և թարգմանական մեկնություններ, ինչպես նաև Հայոց Եկեղեցու դավանանքին նվիրված գործեր:

Երուսաղեմի հայոց միաբանությունը 1933 թ. Ուսումնական խորհրդի որոշմամբ շուրջով նշեց Սրբոց Հակոբյանց միաբանության տպարանի հարյուրամյա հոբելյանը: Պատրիարքարանի Մայր Տաճարում պատրիարք Թորգոմ արքեպիսկոպոսը օրհնությամբ է հիշում նրա հիմնադիրներին, տպարանի զարգացմանը և բարգավաճմանը նպաստած բարերարներին և նշում, որ սկզբում տպարանի նպատակը եղել է ընդհանրապես ազգի կրոնական և ազգային դաստիարակությանն օժանդակելը, իսկ մասնավորապես՝ Հայ Եկեղեցու պաշտամունքային գրականության և ուխտավորների հոգևոր մխիթարության գործը՝ այդ տեսանկյունից ներկայացնելով Սրբոց Հակոբյանց տպարանի հրատարակությունների ազգային և կրոնական նկարագիրը: Երուսաղեմի երանաշնորհ պատրիարքը աշխարհաբարի վերածելով կարդում է տպարանի հրատարակած առաջին հայերեն գիրքը և գոհություն հայտնում, որ այս տպարանից դուրս եկած գրքերի մեջ երբեք չի եղել որևէ մեկը, որը «հեռվից կամ մոտիկից շոշափած լինե՞ր անմաքուր գրականության իմաստներ»:

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց միաբանության տպարանը հաստատվել է ավելի քան 170 տարի առաջ: Զաքարիա Կոփեցին՝ տպարանի բուն հիմնադիրը, Պողոս Ադրիանապոլսցին՝ որպես հովանավոր, և Կիրակոս Երուսաղեմացին՝ իբրև Զաքարիայի գաղափարակից և գործակից, երեքը միասին սկիզբ դրեցին տպարանի գործունեությանը: Արդյունքն իրապես անգնահատելի է, և ավելի քան 170 տարվա ընթացքում Հայ Երուսաղեմի մտավոր կյանքը լուսավորող այդ ձեռնարկի գաղափարի և գործի պատիվը ՆՐԱՆՑ Է ՊԱՏԿԱՆՈՒՄ: